

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (๘)

**คณะอนุกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย^{*†}**

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิงด้านการแพทย์แผนไทย บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะอนุกรรมการทั้ง ๒ คณะมาทยอยลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทย และการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย ซึ่งหากมีข้อคิดเห็นที่แตกต่าง จะได้นำเสนอต่อคณะอนุกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงแก้ไขต่อไป.

กษัย น. โรคกลุ่มหนึ่ง เกิดจากความเสื่อมหรือความผิดปกติของร่างกาย จากความเจ็บป่วยที่ไม่ได้รับการรักษาหรือรักษาแล้วไม่หาย ทำให้ร่างกายชubbวม กล้ามเนื้อและเส้นเอ็นรัดตึง โลหิตจาง ผิวหนังซีดเหลือง ไม่มีแรง มีอห้ำหาว เป็นต้น ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ๆ ตามสาเหตุของการเกิดโรค คือ กษัยที่เกิดจากธาตุสมุฏฐาน (มี ๘ ชนิด ได้แก่ กษัยกล่อน ๕ ชนิด กับกษัยน้ำ กษัยลม และกษัยเพลิง) กับกษัยที่เกิดจากอุปาทิกระโรค (มี ๑๘ ชนิด ได้แก่ กษัยล้น กษัยราก

กษัยเหล็ก กษัยปฐ กษัยจุก กษัยปลาไหล กษัยปลาหมอ กษัยปลาตุก กษัยปลวก กษัยล้นกระเบื้อง กษัยเต่า กษัยดาน กษัยทัน กษัยเสียด กษัยเพลิง กษัยน้ำ กษัยเชือก และกษัยลม), เขียนว่า กระษัย กระษัย ไกระไสย หรือ ไกระษัย ก็มี ดังคัมภีร์กระษัย (๑/๑๕-๑๖) ตอนหนึ่งว่า "...จะกล่าวลักษณะกระไสยโรค ซึ่งพระอาจารย์เจ้า ประมวลไว้มีประเภท ๒๖ จำพวก แต่กระไสย ๘ จำพวกนั้นคือ กระไสยกล่อน ๕ กระไสยน้ำ ๑ กระไสยลม ๑ กระไสยเพลิง ๑ ทั้ง ๘ จำพวกนี้ เกิดแต่กองสมุฏฐานธาตุ แจ่ง

^{*} คณะอนุกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.กำจร มนัญปิจุ, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา ชูติมา, ศ.(พิเศษ) ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิคะเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรภิตติ, พญ.สมบุญเกียรติรัตนันท์, นางนัยนา วราอศุวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่งเร็ว, นายปวิตร่องวิระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริณัฐกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ.

[†] คณะอนุกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.เพียว เหมือนวงษ์ญาติ, พญ. สมบุญเกียรติรัตนันท์, นางนัยนา วราอศุวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต. หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หัสละเมียร, พ.ท. อัมแสงปัญหา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเจริญ, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนยุครัตหรือผู้แทน, นางกัญญา ดิวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนธยา, นางสาวธนาธิป นิยมแพ.

อยู่ในคำภีร์วุฒิโรค กล่าวคือกล่อน ๕ ประการโน้นเสร็จแล้ว ในที่นี้จะกล่าวแต่กระสายอันบังเกิดเป็นอุปาทิกระโรค ๑๘ จำพวกนี้ คือกระสายล้น กระสายราก กระสายเหลก กระสายปฐุ กระสายจุก กระสายปลาไหล กระสายปลาหมอค กระสายปลาตุก กระสายปลวก กระสายล้นกระปือ กระสายเต่า กระสายดาน กระสายท้น กระสายเสียด กระสายเพลิง กระสายน้ำ กระสายเชือก กระสายลม ประมวลเป็น ๑๘ จำพวกด้วยกันดังกล่าวนี้อ...

กระษัย, กระษัย, กระสาย, โภษะ ดู กษัย.

กษัยกล่อน น. โรคกษัยกลุ่มหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุทั้ง ๔ ตำราการแพทย์แผนไทยแบ่งออกเป็น ๕ ชนิด คือ กษัยกล่อนดิน กษัยกล่อนน้ำ กษัยกล่อนลม กษัยกล่อนไฟ และกษัยเถา.

กษัยกล่อนดิน น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากอาการท้องผูกเรื้อรังที่ไม่ได้รับการรักษา หรือรักษาแล้วไม่หายขาด เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ตำราการแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากความผิดปกติของธาตุดิน ผู้ป่วยมักมีก้อนที่หัวหน่าว ปวดเมื่อยทั้งตัว มีไข้ เบื่ออาหารเป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๕] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระสายโรคหนึ่ง อันบังเกิดเพื่อปถวิธาตุวิบัตินั้นเป็นเคาบ ๒๒ ลักษณะเมื่อจะบังเกิดนั้นตั้งเป็นก้อนขึ้นตามหน้าหน้า ทั้งซ้าย ทั้งขวา กิดี แล้วเลื่อนลงมาอ้นทะกำเรปฟกขึ้นต้องเข้ามิได้ จะกระทบแต่ผ่าน่งกิมได้ ให้เจ็บเสียวตลอดถึงหัวใจให้เสียดตามราวข้างแลทรวงอกให้ปวดขบในอกเป็นกำลัง แลให้เจ็บไปทั่วสรรพวงค์กายให้เมื่อยขบขัดหัวหน้าแลหน้าตะโภก ให้ถ่วงตั้งลงไปทวารเบา แลให้ท้องขึ้นเป็นกำลัง บริโภคอาหารมิได้ไม่มีรส บางทีให้จับสัตรีร้อนสะท้านหนาว มักให้หยากเปรี้ยวหยากหวาน ซึ่งหยากทั้งนี้มิได้ชอบแก่โรค บุรุษย์สัตรีเป็นดุจกัน อันว่าลักษณะกระสายจำพวกนี้เกิดเพื่อลมพรวรตีก คือกองปัทมาฏกานิด แต่ปถวิให้เป็นเหตุ ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้...".

กษัยกล่อนน้ำ น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุน้ำ ได้แก่ เลือด น้ำเหลือง หรือเสมหะ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๓ อย่าง เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วยมักมีอาการเจ็บปวดมากบริเวณยอดอกอาจลามถึงตับและหัวใจได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๓]

ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระสายโรคหนึ่ง อันบังเกิดเพื่อ อาโปธาตุวิบัตินั้นเป็นเคาบ ๒๑ แลเมื่อลักษณะจะบังเกิดนั้น มีประเภท ๓ ประการ ประการหนึ่งเกิดเพื่อโลหิต ประการหนึ่งเกิดเพื่อให้น้ำเหลือง ประการหนึ่งเกิดเพื่อเสมหะ แลกำเนิดซึ่งกล่าวนี้นี้จะเป็นแต่ประการใด ประการหนึ่งกิดี แลเป็นทั้ง ๓ ประการกิดี ท่านเรียกว่ากระสายโลหิต ถ้าสัตรีเกิดได้สัตรี ๓ นิ้ว ลักษณะดังนี้มีอยู่ในคำภีร์โรคนิทานโน้นแล้ว ถ้าบุรุษตั้งเหนือสัตรี ๓ นิ้วดูจะกันกับสตรีอันนี้วิธการอยู่ในคัมภีร์มูจฉาปักขันทิกานโน้น ในที่นี้อาจารย์เจ้า ยกกล่าวแต่ลักษณะกระสายโรคนี้กันอย่างเดียว ถ้าแลกระสายจำพวกนี้บังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ใดแล้ว กระทำให้ปวดขบถึงยอดอกให้เจ็บปวดดังจะขาดใจตายบางที่ตั้งลามขึ้นไปตับแลหัวใจดูจะมีเมะเรทรวงแลฝีปลวก ตามอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้...", กษัยเลือด หรือ กษัยโลหิต ก็เรียก.

กษัยกล่อนไฟ น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุไฟ เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วยมักมีอาการจุกเสียดแน่นหน้าอกมาก ร้อนอยู่ภายในเหงื่อออกมาก เบื่ออาหาร เจ็บบริเวณยอดอกอยู่ตลอดเวลา แต่ไม่รุนแรง ตาแดง มีไข้ตอนบ่าย อาจมีอาการบวมที่ใบหน้า ที่ท้อง หรือที่เท้า หากมีอาการบวมพร้อมกันทั้ง ๓ แห่ง จะรักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๕๐] ตอนหนึ่งว่า "... อันบังเกิดเพื่อเตโชธาตุวิบัตินั้นก่อนเป็นปฐม กล่าวคือเพลิงธาตุทั้ง ๔ มิได้เป็นปกติ เติมนมิได้ตลอดขัดขังเข้า จึงให้วิปริตแปรปรวนเป็นไปต่างๆ บางที่ตั้งในนาภีแลในอกกระทำให้แน่น น้าอกบริโรคอาหารมิได้ บางทีให้จุกขึ้นดังจะขาดใจตาย แลให้ร้อนดังเพลิงเผา บางทีให้เสโทแตกทุกเส้นขน กระทำให้จักษุนั้นแดง ให้เจ็บรุ่ม ๆ อยู่ที่ยอดอก ให้จับแต่เวลาบ่ายแล้วให้บวมหน้า บวมท้อง บวมเท้า ถ้าแลบวม ๓ ถาน ดังกล่าวนี้นี้แล้วเมื่อใด แพทย์จะเยียวยาไม่ได้เลย เป็นอาการตัดตามคำอาจารย์ท่านกล่าวไว้ ถ้าจะแก้ให้แก้ไปตามบุญตามกรรม โดยในยสรวพคุณยานี้เถอด ฯ...".

กษัยกล่อนลม น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุลม เป็นได้ทั้งผู้ชายและผู้หญิง รักษายาก ผู้ป่วยมักมีอาการจุกเสียดแน่นในท้อง ปวดท้อง ร้อนภายในทรวงอก แต่ตัวเย็น เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/

๕๒] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระส่ายโรคหนึ่ง อันบังเกิดขึ้นเพื่อวโยธาตุนั้นเป็นเคารบ ๒๐ แลวโย กระส่ายโรคจำพวกนี้เมื่อกำเริบนั่น ข้างขึ้น ข้างแรม ก็ดี ถ้าเวลาเช้าคลายสักหน่อยดูคนดี ถ้าเวลาบ่ายจึงเป็น กระทำให้ลุกขึ้นมาแล้วกัดขบตอดเอาทรวงอก ให้ร้อน ในอก ให้ตัวเย็น แล้วให้ปวดขบเป็นกำลัง ถ้าจะบริโภค อาหารสิ่งใด สิ่งหนึ่งก็ดี ถ้าสิ่งอันร้อนนี้จะคลายสักหน่อย ตามอาจารย์ท่านกล่าวไว้ดังนี้ "...".

กษัยจุก น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก ลมเข้าไปในเส้นเอ็นภายในท้อง ผู้ป่วยจะมีอาการจุก แน่นมาก ต้องนอนคว่ำ ไม่สามารถนอนหงายได้ เพราะ จะทำให้ปวดมาก ดังคัมภีร์กษัย [๑/๒๑-๒๒] ตอน หนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระส่ายโรคอันบังเกิดขึ้น เป็นอุปปาติกะ คือกระส่ายจุกนั้นเป็นเคารบ ๕ กล่าวคือ วโยนั้นเดินแทงเข้าไปในเส้น ในเอ็น ฝ่ายในเป็นอาคันตุ กวาด แลให้เส้นพองขึ้นในท้องให้จุก ให้แตก ดังจะขาดใจ ให้นอนคว่ำ ร้องอยู่เป็นนิจ จะนอนหงายขึ้นก็มิได้ มี เวทนาเป็นกำลังดังกล่าวมานี้..."

กษัยเชือก น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดขึ้น ที่บริเวณตั้งแต่หัวหน่าวถึงหัวใจ ผู้ป่วยมีอาการแน่นชาย โครง จุกเสียด อุจจาระขัด ปัสสาวะขัดและมีสีดำ จับไข้ เป็นเวลา สะบัดร้อน สะท้านหนาว เมื่ออาหาร ดังคัมภีร์ กษัย [๑/๔๖] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระส่าย โรคอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ คือกระส่ายเชือกนั้นเป็น เคารบ ๑๗ ตั้งขึ้นแต่หัวเหน่า หยั่งขึ้นถึงหัวใจ แขงดูจ แ่งเหล็กให้แน่นโครงเป็นกำลัง ให้จุกเสียดแลให้ขัด อุจจาระสวะ แลให้สวะนั้นดำเป็นมัน แล้วกระทำ ให้บริโภคอาหารมิได้ให้อิ่มไป ให้จับเป็นเวลา บางทีให้ ร้อนบางทีให้หนาว ต่อนวดจึงคลายลงหน่อยหนึ่ง ถ้ามิได้ นวดให้ตึงแต่จะย่อตัวลงก็มีได้ ดูบุพทลเอาเหล็กมา เสียบไว้ มีความเวทนาเป็นกำลัง..."

กษัยดาน น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดที่ ยอดอก ทำให้กล้ามเนื้อตั้งแต่ยอดอกถึงหน้าท้องแข็งมาก ผู้ป่วยมีอาการปวด จุกเสียดแน่น กินข้าวไม่ได้ ถ้าลาม ลงถึงท้องน้อยทำให้ปวดอยู่ตลอดเวลาถูกความเย็นไม่ได้ แต่ถ้ามลงไปถึงหัวหน่าวจะรักษาไม่ได้ดังคัมภีร์กษัย [๑/๓๔-๓๕] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระส่ายโรค

อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ คือกระส่ายดานอันเป็นเคารบ ๑๒ ตั้งอยู่ยอดอกแขงดังแผ่นลึงลา ถ้าวตั้งลามลงไปถึง ท้องน้อยแล้วเมื่อใด กระทำให้ร้องครางอยู่ทั้งกลางวัน กลางคืน ถูกเย็นเข้ามิได้ ถ้าถูกร้อนค่อยสงบลงหน่อยหนึ่ง แล้วกลับปวดมาเล่ากระทำให้จุกเสียดแน่นหน้าอก บริโภคอาหารมิได้ ถ้ามลงไปถึงหัวหน่าวแล้วเมื่อใด เป็นอะติสยะโรค แพทย์จะรักษามิได้เลย ถ้าจะรักษา รักษาแต่ยังมีงหัวหน่าวดูกล่าวไว้ดังนี้..."

กษัยเต่า น. กษัยอันเกิดจากอุปปาติกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก เสมหะจับตัวเป็นก้อนแข็งเท่าฟองไข่เบ็ดที่ชายโครงข้าง ซ้ายหรือขวา ผู้ป่วยมีอาการแน่นจุกที่ยอดอก มิใช่ ร่างกายชুবพอม ตัวเหลือง นานเข้าทำให้อุจจาระ ปัสสาวะเป็นเลือด รักษาไม่ได้ ดังคัมภีร์กษัย [๑/๓๒- ๓๓] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวด้วยลักษณะกระส่ายโรคอันบัง เกิดขึ้นเป็นอุปปาติกะ คือกระส่ายเต่านั้นเป็นเคารบ ๑๑ เกิดเพื่อดานเสมหะตั้งชายโครงซ้าย ชายโครงขวาก็มี เท่าฟองเป็ด แล้วลามขึ้นมาจุกอยู่ยอดอก กระทำให้จับ ทุกเวลาน้ำขึ้น ให้กายชুবพอมผิวเนื้อเหลืองดังทาสีนั้น ครั้นแก่เข้าไปโลหิตตกทวารหนัก ทวารเบา โทษทั้งนี้ คือ ตัวกระส่ายแตกออกเป็นอะสาทียโรค..."

กษัยเถา น. กษัยกล่อนชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของ ลมสันทฆาตและลมปิตฆาต ซึ่งทำให้เส้นพองและแข็ง อยู่บริเวณหัวหน่าวไปจนถึงหลัง ผู้ชายจะเกิดทางด้านขวา ส่วนผู้หญิงจะเกิดทางด้านซ้าย รักษายาก ผู้ป่วยมักมี อาการเจ็บปวดในทรวงอก และปวดเสียวจนถึงบริเวณ ต้นคอ ปัสสาวะเป็นเลือด เป็นตัน ดังคัมภีร์กษัย [๑๗/ ๗๓๖] ตอนหนึ่งว่า "... อันว่าไภษยเถานั้น มันเกิดเพื่อลม สันทฆาฏ แลลมปิตฆาฏ มันแล่นเข้าไปในลำเส้นนั้น มัน ให้เส้นพองแขงขวางอยู่หัวหน่าวมาประจบเกลียวข้าง ถ้า ผู้ชายมันขึ้นข้างขวา ถ้าผู้หญิงมันขึ้นข้างซ้าย มันเสียด ตามชายโครงถึงยอดอก มันก็ให้ปวดขบเอาในอกตลอด เสียวถึงลำคอ ลงที่มันมักให้อาเจียรน้ำลาย ถ้ามันราก ออกมาที่ปวดขบนั้นมันก็ค่อยสงบลงหน่อย ก็ทำเพศ อาการประดุจฝีปลวก ฝีมะเร็งทรวง ผิดกันที่ปนน้ำมูตร ถ้าเป็นไภษยน้ำมูตรแดง แต่ว่าติดอยู่ข้างจะเหลืองสัก หน่อย ถ้าเอาถ้วยรองไว้ ดูเมื่อมันนอนลง อยู่ที่ก้นถ้วยนั้น ดังปูนกินหมากแลถ้าเป็นฝีสีมันดำแลโรคอันนี้มันเป็น

เพราะกินของคาวของหวานนักจึงเป็น แต่เป็นๆหายๆ ไปประมาณ ๑๒ ปี ๑๓ ปี แล้วกันก็กลายเป็นมานโกษย รักษาไม่ได้ ถ้าจะแก้ท่านให้แก้เมื่อมันยังอ่อนอยู่นั้น...”

กษัยทัน น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง อาการของ โรคจะเกิดเมื่อกินอาหารเข้าไป ทำให้จุกแน่นบริเวณ หน้าอกและชายโครง อาเจียน หายใจไม่สะดวก ถ้าเป็น มากจะรู้สึกแน่นตั้งแต่ท้องน้อยขึ้นไป กินข้าวไม่ได้ ดัง คัมภีร์กระษัย [๑/๓๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ กระส่ายโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายทัน นั้นเป็นเคารบ ๑๓ เกิดเพื่ออาหารที่บริโภคนั้น เมื่อท้อง เปลาอยู่ นั้น ยังมิได้บริโภคอาหารเข้าไปก็สงบปรกติ ดืออยู่ ครั้นบริโภคอาหารเข้าไปได้มากแล่น้อยก็ดี จึง กระทำให้ทันขึ้นมายอดอก บางทีให้อาเจียน ให้อวก บางทีให้แน่นหน้าอกและชายโครง ให้อาเจียนไม่ตลอด ท้องดั่งประหนึ่งจะสิ้นใจตาย แล้วกระทำให้แน่นขึ้นมา แต่ท้องน้อย ชักเอวเข้าแขวนขึ้นไปไว้จะบริโภคอาหาร ก็มิได้ดังกล่าวมา...”

กษัยน้ำ น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง ทำให้โลหิต น้ำเหลือง และเสมหะในร่างกาย อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ทั้ง ๓ อย่างผิดปกติ ผู้ป่วยมีอาการปวดชบถึงยอดอก แล้วลามขึ้นไปเหมือนเป็นฝีมะเร็งทรวงและฝีปลวก ดัง คัมภีร์กระษัย [๑/๔๔] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ กระส่ายโรคอันบังเกิดเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายน้ำนั้น เป็นเคารบ ๑๖ เกิดเพื่อโลหิต เพื่อน้ำเหลือง เพื่อเสมหะ ทั้ง ๓ นี้ เป็นประการใดประการหนึ่งก็ดี เป็นทั้ง ๓ ประการนั้นก็ดีเรียกว่ากระส่ายโลหิตให้เป็นเหตุ ถ้าสัตว์ ตั้งได้สัตถ์ ๓ นิ้ว แฉงอยู่ในคำภีร์มหาโชตรัต โน้นแล้ว ถ้าบุรุษตั้งเหนือสัตถ์ ๓ นิ้ว แฉงอยู่ในคัมภีร์มูจนา ปักขันทิกานั่นแล้ว ในที่นี้จะกล่าวแต่กระส่ายอย่างเดียว ถ้าบังเกิดขึ้นแต่ผู้ใด กระทำให้ปวดชบถึงยอดอกดังจะ ขาดใจ แล้วตั้งลามขึ้นไปดั่งฝีมะเร็งทรวงแลฝีปลวก ดั่งนี้...”

กษัยปลวก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก ลมในเส้นสันทมาต ทำให้มีอาการปวดที่ทรวงอก เป็น ๆ หาย ๆ เรื้อรัง นานเข้าจะทำให้ร่างกายผอมแห้ง ผิวดำ ดั่งคัมภีร์กระษัย [๑/๒๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะ กระส่ายโรคอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือ กระส่าย

ปลวกนั้นเป็นเคารบ ๙ เกิดเพื่อสันทมาต กระทำให้ปวด ขบเอา ทรวงอกดังจะขาดใจตาย เป็นแล้วหายไปเดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน จึงกลับเป็นมาแล้ว แต่เป็นเช่น นี้หลายครั้ง หลายหน ครั้นแก้เข้า ทำให้ผิวหนังนั้นชืดแล ผืดผอมแห้งลง มิทันรู้ก็ว่าฝีปลวก ผิดกันแต่ที่มีบุบ โพลหาบุบโพบได้ ถ้าฝีปลวกมีบุบโพบ ถ้ากระส่ายหาบุบ โพบได้ ลักษณะดังนี้แพทย์พึงพิจารณาจงละเอียดเถิด...”

กษัยปลาดุก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิด จากโลหิตและน้ำเหลือง เกิดที่กระเพาะอาหารหรือมดลูก ผู้ป่วยมีอาการท้องโตคล้ายสตรีมีครรภ์ ๗-๘ เดือน ถ้า ข้างขึ้นจะเจ็บหน้าอกมากจนแทบต้องไม่ได้ หอบ สะอึก ถ้าข้างแรมจะเจ็บที่ท้องน้อยและหัวหน้า อาจลามไปที่ กระดูกสันหลังและต้นขาทั้ง ๒ ข้าง ดังคัมภีร์กระษัย [๑/ ๒๗] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระส่ายโรคอันบัง เกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายปลาดุกนั้นเป็นเคารบ ๘ เกิดเพื่อโลหิตและน้ำเหลืองระคนกันมีจิตวิญญาณดุจ ดังปลาดุกเกิดขึ้นในเกาะเข้า ถ้าสัตว์จับเอามดลูก มีสัน ถานดั่งแม่หญิงทรงครรภ์ได้ ๗ เดือน ๘ เดือน บางที แทะไปซ้าย ไปขวา ถ้าข้างขึ้นยันไปเอายอดอก ให้เจ บอกลดลงมิได้ บางทีให้หอบให้สะอึก ถ้าข้างแรมเลื่อน ลงมาอยู่ท้องน้อย แลหัวหน้า บางทีคำลงไปที่กระดูก สัน หลังตั้งลงไปต้นขาทั้งสอง มิทันรู้ก็ว่ามีครรภ์...”

กษัยปลาหมอ น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิด ในลำไส้ ท้องน้อย หากเป็นตอนข้างขึ้นผู้ป่วยจะมีอาการ ปวดที่ตับ ม้าม ทำให้จุกแน่น หากเป็นข้างแรมผู้ป่วยจะ มีอาการปวดท้องน้อย และหัวหน้า ปัสสาวะขัด อุจจาระขัด ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๖] ตอนหนึ่งว่า “... จะ กล่าวลักษณะกระส่ายโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือ กระส่ายปลาหมอนั้นเป็นเคารบ ๗ มีจิตวิญญาณเกิด ขึ้นในลำไส้ ถ้าข้างขึ้น ตัวกระส่ายบ้ายคิระขึ้นมากัดเอา ชายตับ ชายม้าม แลปวดกระทำให้จุก ให้แตก ถ้าข้างแรม ตัวกระส่ายบ้ายคิระลงไปท้องน้อยแลหัวหน้า กระทำให้ ขัดอุจจาระ ขัดปัสสาวะ แลให้ผู้นั้นเจ็บปวดมีความเวทนา เป็นกำลัง ให้ปวดร้อครางอยู่ดังจะขาดใจตาย...”

กษัยปลาไหล น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการปวดท้อง อุจจาระขัด ปัสสาวะขัด ปัสสาวะ มีสีเหลืองหรือสีแดง ถ้ากินอาหารเข้าไปอาการปวดจะทุเลา

แต่ถ้าไม่กินอาหารจะปวดท้องมากบริเวณชายตับและม้าม บางครั้งทำให้มีอาการเมื่อยขบตามข้อกระดูก เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๔] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะ กระส่ายโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายปลา ไหล่นั้นเป็นเคารบ ๖ ครั้นแก่เข้าจึงกระทำโทษ เอาทาง ขอนลงไปแทงเอาหัวหน้า แลทวารหนัก ทวารเบา แล้ว ให้ชัตุจระะ ชัตุปะสาวะ ให้ปะสาวะเหลืองดังขมิ้น บางทีแดงดังน้ำฝางต้ม น้ำดอกคำ แลตัวกระสายนั่นพัน ขึ้นไปตามลำไส้ คีตะหยั่งขึ้นไปถึงชายตับแลเกาะเข้า ถ้า บริโภคอาหารลงไปเมื่อใด ตัวกระสายนักรับเอาอาหาร ทุกเวลา ถ้ามิได้บริโภคอาหารลงไป ตัวกระสายนักรักัด เอาชายตับ ชายม้าม เจ็บปวดยิ่งนัก บางทีให้เมื่อยขบ ทุกข้อกระดูก บางทีให้ขนชูชันดูจใช้จับดังกล่าวมานี้..."

กษัยบุ น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก โลหิตจับเป็นก้อน ลักษณะคล้ายปูทะเล เกาะอยู่ใน กระเพาะอาหาร ผู้ป่วยมีอาการปวดขบบริเวณท้องและ ท้องน้อยอย่างรุนแรงเมื่อท้องว่าง เมื่อกินอาหารเข้าไป อาการปวดจะดีขึ้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๒๐] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะกระส่ายโรคอันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายบุนั้นเป็นเคารบ ๔ เกิดเพื่อโลหิตคุดกัน มี สันถานดังปูทะเลเข้ากินอยู่ในเกาะเข้า กระทำให้ปวดขบ ท้องน้อยเป็นกำลัง บริโภคอาหารซาบลงไปเมื่อใดค่อย สงบลงครั้นสิ้นอาหารแล้วกระทำให้พุดอยู่ดุจดังกบเวียน ล้นอยู่ตามลำไส้เจ็บดังจะขาดใจตาย..."

กษัยเพลิง น. กษัยชนิดหนึ่ง เกิดจากความผิดปกติของธาตุ ไฟ ๓ ประการ ได้แก่ ชีรณคัคิ สันตปัคคิ และปริทัยคัคคิ ผู้ป่วยมักมีไข้ในเวลาบ่าย ตาแดง ใบหน้า ท้อง และเท้า บวม ตัวเย็นแต่รู้สึกร้อนภายใน จุกแน่นและเจ็บยอดอก เสียดลีข้าง ขยับตัวไม่ได้ ปวดขบมาก เมื่อกินอาหาร เข้าไปทำให้ท้องอืด เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๒-๔๓] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะกระส่ายโรค อันบังเกิดขึ้น เป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายเพลิง นั้นเป็นเคารบ ๑๕ เกิด เพื่อเตโชธาตุ ๓ ประการคือ อสิตาชีวะชาอรรคิ สันตะปัคคิ ปริทัยคัคคิ ทั้ง ๓ นี้ให้เป็นเหตุ กระทำให้จับแต่เวลาบ่าย ให้จุกแน่นแดง ให้เจ็บยอดอก มักเป็นผิเมะเรงทรวง ให้ บวมหน้าให้บวมท้องให้บวมเท้า ให้ตัวเย็นแต่ร้อนในดัง เพลิงเผา ตั้งเหนือสะดือ ๓ นิ้ว ให้จุกให้แตกในอกให้

เสียดลีข้างจะไหวตัวก็มีได้ดุจปดฆาฏ ปวดขบเป็นกำลัง บริโภคอาหารเข้าไปให้พะอืดพะอมให้ท้องขึ้นแลมิได้เรอ มิได้ผายลม ให้แน่นบริโภคอาหารมิได้ ให้เสโทตกทุก เส้นขน..."

กษัยราก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก ลมในท้อง ผู้ป่วยมีอาการท้องอืด ตั้งแน่นไปทั้งร่างกาย มีเสียงลั่นในท้อง อาเจียนลมเปล่า ดังคัมภีร์กระษัย [๑/ ๑๗] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าวลักษณะกระส่ายโรค อันบัง เกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระส่ายรากนั้นเป็นเคารบ ๒ บังเกิดเพื่อลมร้อง ให้อาเจียนลมเปล่า แลให้ลั่นอยู่ใน อุทรดังจ้อจ้อ แลให้ตั้งไปทั้งกาย ดูบุทคลเอาเชือกมา รัดไว้ ให้ผู้นั้นร้องครางอยู่ทั้งกลางวัน กลางคืน มิได้ขาด ดังจะกลัดใจตาย..."

กษัยลัน น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง ตำราการ แพทย์แผนไทยว่าเกิดจากน้ำเหลือง ผู้ป่วยจะมีลมป่น ป่วนอยู่ในท้อง หากเป็นตอนข้างขึ้นจะมีอาการจุกเสียด ในอก หากเป็นข้างแรมจะมีอาการปวดถ่วงอย่างรุนแรง บริเวณหัวหน้า เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๑๖] ตอน หนึ่งว่า "... อันว่ากระส่ายลันนั้นเกิดเพื่อน้ำเหลือง โดย กำลังวาโยพัดให้เป็นฟองแลน้ำกระทำให้ในอุทรนั้นลันขึ้น ลันลง ถ้าข้างขึ้นให้แตกอก ถ้าข้างแรมให้ถ่วงเหนืาดังจะ ขาดใจตายดังนี้..."

กษัยลม น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกะโรคชนิดหนึ่ง เกิดจาก ลมในร่างกายผิดปกติ ลมทั่วร่างกายมารวมกันที่เหนือ สะดือ ผู้ป่วยมีอาการจุกเสียด แน่นหน้าอกมาก หายใจ ชัด กินอาหารไม่ได้ เสียวแปรบทั่วร่างกายคล้ายถูกเข็ม แทะ ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๘] ตอนหนึ่งว่า "... จะกล่าว ลักษณะกระส่ายโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือกระ ส่ายลมประมวนนั้นเป็นเคารบ ๑๘ เกิดเพื่ออังคาระวาท ประมวนกันเข้าตั้งเหนือสะดือเท่าผลมะเดื่อ กระทำให้ จุกเสียดให้แน่นหน้าอกเป็นกำลัง แล้วกระทำให้หายใจขัด แลหายใจสออื่น ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้เสียวแปรบ ปลายไปทุกเส้นขน ดังบุทคลเอาเชือกมาแทงลงทั่วทั้งกาย ดังนี้..." ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ได้แบ่งสาเหตุและ อาการของโรคออกเป็น ๖ ประการ ได้แก่ ๑) ลมใน ลำไส้จับเป็นก้อนแข็ง ทำให้จุกแน่นในอก ๒) ลมนอก ลำไส้จับเป็นก้อนแข็ง แล่นเข้าในกระดูก ทำให้เมื่อยใน

กระดุกไปทั่วทั้งกาย ๓) ลมทั่วทั้งร่างกายเริ่มต้นที่สะดือ จับเป็นก้อนกลมขนาดเท่าผลมะเดื่อ ทำให้มีอาการจุกแน่นในอก ๔) ลมอุทราต เริ่มที่ปลายเท้า ขึ้นมาถึงศีรษะ แล้ววนเข้าไปที่อก และลำไส้ ทำให้เกิดเม็ดขึ้นในลำไส้ ลักษณะเป็นผิวงูผึ้ง ๕) ลมจับตัวกันวิ่งจากปลายเท้า ตลอดถึงกระหม่อม แต่พัดไม่ตลอด สะดุดหยุดเป็นที่ ๆ ขึ้นมาถึงจุดใด ที่ใด ก็เจ็บปวดเพียงจุดนั้น ๖) ลมตามจุดทั้ง ๔ แห่ง คือ ใต้สะดือ เหนือสะดือ ด้านขวา และด้านซ้ายของสะดือ สุดท้ายจะตั้งขึ้นที่ใด ลักษณะเป็นผิคล้ายผีหัวด้วน ทำให้มีอาการจุกเสียด แน่นหน้าอก หายใจขัด กินอาหารไม่ได้ แสบตามผิวหนังไปทั่วทุกซอกซอก ดังคัมภีร์กระษัย [๑๗/๗๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวไภษยจำพวกหนึ่ง เกิดเพื่อลม ๖ จำพวก จำพวกหนึ่งเกิดเพื่อลมในไส้ มันก็ให้เปนดานกลมเข้าประมานเท่าลูกในตาล เมื่อมันแก่เข้ามันให้แข็งไปทั้ง ๒ ข้าง แล้วมันให้จุกเสียดแน่นในอก... ไภษยลมจำพวกหนึ่ง มันเกิดเพื่อก้อนออกไส้แล้วมันแล่นเข้าไปในกระดุก มันให้เมื่อยทุกกระดุก ดังจะแตกจากกัน... ไภษยลมจำพวกหนึ่งบังเกิดเพื่อลมทั้งกาย แลลมอันนั้นมันก็ประมวญกันเข้า ตั้งอยู่เหนือสะดือเท่าลูกมะเดื่อ มันให้จุกเสียดแน่นอกเปนกำลัง... ไภษยเกิดเพราะลมอุทราตนั้น มันเกิดขึ้นมาแต่ปลายเท้าขึ้นมาถึงศีรษะ เมื่อจะเปนเหตุแก่บุทคลผู้นั้น แลลมอันนั้นมันพัดอยู่แต่เพียงยอดอก มันก็แล่นเข้าไปในลำไส้ มันก็ให้เปนเม็ดขึ้นในลำไส้ และมันก็ให้เปนผิวงูผึ้ง มันก็ให้เจ็บปวดพันประมาน... ไภษยมันเกิดเพื่อลม มันพัดแต่ปลายตลอดถึงกระหม่อมนั้น ลมอันนั้นมันพัดไม่ตลอด ดันอยู่เพียงไหนมันให้เจ็บอยู่เพียงนั้นแล ชื่อว่าไภษยลม มันตั้ง ๔ สุฐาน ที่ได้สดือนั้นแก่ ๑ เหนือสะดือนั้นแห่ง ๑ ที่ริมสะดือซ้ายขวาตามมันจะตั้งขึ้นแห่งใดแห่งหนึ่ง ๑ ประดุจผีหัวด้วนนั้น...”

กษัยลิ้นกระบือ น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากโลหิตจับตัวเป็นลิ่ม ติดอยู่ที่ขอบตับด้านล่างทำให้ตับแข็ง ยื่นเลยชายโครงออกมาเหมือนลิ้นกระบือ ผู้ป่วยมีอาการจุกไข้เป็นเวลา จุกแน่นในอก กินอาหารไม่ได้

นอนไม่หลับ ร่างกายผอมแห้ง นานเข้าจะมีเลือดและน้ำเหลืองในช่องท้อง ทำให้ท้องโต เรียกว่า มานกษัย ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๓๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระษัยโรคอันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือ กระษัยลิ้นกระบือนั้นเปนเคารบ ๑๐ บังเกิดเพื่อโลหิตลิ่มติดอยู่ชายตับเปนตัวแข็ง ยาวออกมาจากชายโครงข้างขวา มีลักษณะดังลิ้นกระบือ กระทำให้ครันตัว ให้ร้อนให้จับเปนเวลา ให้จุกให้แน่นอกให้บริโภคอาหารมิได้ ให้นอนมิหลับ อยู่เป็นนิจ ให้กายนั้นชুবผอมแห้งไป ครั้นแก่เข้าตัวกระษัยแตกออก เปนโลหิตและน้ำเหลืองให้ซึมไปในไส้ใหญ่ ไส้น้อย ทำให้ไส้พองท้องใหญ่ดังกลาวมานี้ จึงได้ชื่อว่ามารกระษัย เปนอะสาถิยโรคแพทย์จะเยียวยากนัก ถ้าแก่แล้วตัวกระษัยแตกออกแก้ไขได้เลย ถ้าจะแก้ไขแต่ยังอ่อนๆ อยู่ นั้น บางที่ได้บ้างเสียบ้าง...”

กษัยเลือด, กษัยโลหิต ดู กษัยกล่อนน้ำ.

กษัยเสียด น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมตะคริวขึ้นมาจากหัวแม่เท้า ผู้ป่วยมีอาการปวดขบสะดุ้งทั้งตัว เสียดตามชายโครง เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๔๑] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระษัยโรค อันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือกระษัยเสียด นั้นเปนเคารบ ๑๔ เกิดเพื่อลมตะคริวขึ้นมาแต่แม่เท้า ขึ้นตามลำเส้นสะคริว กระทำให้ปวดขบสะดุ้งทั้งตัว แล้วขึ้นเสียดเอาชายโครงทั้งสองร้องดังจะขาดใจ บางทีให้ขับไปทั่วทั้งตัว แพทย์จะรักษาให้νωดเสียก่อนให้คลายแล้ว จึงแต่งยาให้กินต่อไปดูดังกลาวไว้นี้...”

กษัยเหล็ก น. กษัยอันเกิดจากอุปาทิกระโรคชนิดหนึ่ง เกิดจากลมอัดแน่นแข็งเป็นดานอยู่ในท้องน้อย ผู้ป่วยจะมีอาการเจ็บปวด ท้องแข็งลามขึ้นไปถึงยอดอก กินอาหารไม่ได้ เป็นต้น ดังคัมภีร์กระษัย [๑/๑๙] ตอนหนึ่งว่า “... จะกล่าวลักษณะกระษัยโรคอันบังเกิดขึ้นเปนอุปาทิกะ คือ กระษัยเหล็กนั้นเปนเคารบ ๓ มีประเภทกระทำให้ปวดหัวหนาว แลท้องน้อย นั้นแข็งดุจดั่งแผ่นสิลา แลจะไหวตัวไปมากมิได้ ครั้นแก่เข้าแข็งลาม ขึ้นไปถึงยอดอกแล้ว ให้บริโภคอาหารมิได้ ให้ปวดขบ ดังจะขาดใจตายดังนี้...”